

דף הרחבות לנושא – 'לכם לאכלה' מתוך סדרת הלכות שמיטה יחידה מספר 8

❖ חצי מצווה מן התורה?

ביחידה אנו דנים בשאלה אם איסור ההפסד הוא בכזית. הנחנו שם שמצד המצווה, אין טעם באכילה של כזית.
ביחס לאיסורים, אנו פוסקים שחצי שיעור אסור. כלומר: אמנם לוקים על אכילת כזית של איסור (ברוב האיסורים), אך אם אכל פחות מכך, עבר על איסור תורה.
השבות יעקב אומר שדבר שכזה אינו נכון ביחס לקיום מצווה:

שו"ת שבות יעקב חלק ב סימן יח

מי שאין לו רק פחות מכזית מצה נ"ל שאין כאן חייב כלל, דאכילה בכזית משמע ... פשוט כיון שאינו אוכל כשיעור לאו מצה הוא כלל נ"ל הקטן יעקב

המשנה למלך מביא רא"ם, ממנו עולה אחרת, ודן בשיטתו:

משנה למלך הלכות חמץ ומצה פרק א הלכה ז

ראיתי להרא"ם ז"ל בתוספותיו על הסמ"ג הלכות חמץ שכתב וז"ל והאוכל חמץ בפסח כל שהוא וכו' שנאמר לא יאכל חמץ ואכילה כל דהוא משמע ואף על גב דאינו חייב כרת או קרבן אלא בכזית שאני התם דאתא הלכתא ואפיקתיה משמעותיה אבל לאיסורא כדקאי קאי והא דקאמר בגמרא 'מאי טעמא דרבי יוחנן? משום דחזי לאיצטרופי', הכי פירושו: מאי טעמא לא מוקמי לה להלכתא אאיסורא כי היכי דמוקמי לה אעונשין משום דחזי לאיצטרופי לעבור עליו בלאו או בכרת וכתב עוד ואף על פי כן אינו חייב קרבן או כרת אף על גב דלענין איסור אמרינן דאכילה כל דהוא משמע לענין כרת או קרבן אינו אלא בכזית דאתא הלכתא ואפיקתיה ממשמעותיה עכ"ל

רבי יוחנן אומר שחצי שיעור אסור מן התורה מפני ש'חזי לאיצטרופי'. כלומר – אמנם כרגע אכל חצי משיעור המלקות, אך ביכלתו לאכול חצי נוסף ולהתחייב מלקות.

לכאורה פשט דבריו הם שאין איסור באכילת חצי השיעור מצד עצמו. הפוטנציאל לעבור על איסור שלם הוא שהופך את האכילה הזו לאכילה שאסרה התורה (אם בעזרת הביס הבא הוא יכול להתחייב מלקות, בצירוף הביס הזה, לא יתכן שאין איסור בביס הנוכחי).

הרא"ם אומר על כך שני דברים: א. פשט המילה 'אכילה' הוא כלשהו. התורה הוציאה מפשרה של המילה כדי לפטור ממלקות או כרת אם אוכל פחות. ב. הצורך להצדיק ש'חזי לאיצטרופי' נוצר רק מהפטור הזה. כך רבי יוחנן מגשר על הפער. אך בהקשרים אחרים, 'אכילה' היא כלשהו.

לכאורה דבריו ישפיעו על הדיון של השבות יעקב ושלנו. אדם שיכול לאכול מעט מצה בלבד, לכאורה ודאי שעדיף שיקיים את מצוות האכילה, גם אם אינו מקיים את המצווה במלואה.

המשנה למלך תמה על דבריו:

משנה למלך הלכות חמץ ומצה פרק א הלכה ז

עוד אני תמיה על סברת הרא"ם הלזו, דאית ליה דסתם אכילה היא בכל שהוא, אלא דאתא הלכתא ואפקיה לקרא ממשמעותיה לעונש דלא הוי כי אם בכזית, ושבקייה לקרא במשמעותו לאיסורא. דהא תינח במצות לא תעשה, דכי אתא הלכתא לא עקריה לקרא ממשמעותיה מכל וכל, דהא לדידיה כי אסר רחמנא בכל שהוא אסר. אך במצוות עשה, אי אמרת דאכילה אפילו כל שהוא במשמע, אם כן כי אתא הלכתא עקריה לקרא מכל וכל, דהא האוכל פחות מכשיעור לא עשה ולא כלום!

נפלא! המשנה למלך אומר שלפי דברי הרא"ם תהיה משמעות לאכילת חצי שיעור של דבר שיש ציווי לאכול. אין לו ראייה להוכיח שזה לא יתכן. המשנה למלך רואה את הטענה הזאת כברורה מאליה: ודאי שהשבות יעקב צודק בטענתו שאין משמעות לאכילת חצי שיעור של מצווה!
הברכי יוסף חולק על השבות יעקב:

ברכי יוסף אורח חיים סימן תפב ד

אם אין לו רק פחות מכזית מצה בליל פסח אין לו חיוב כלל לאוכלו, ולא מצווה הוא כלל. הרב שבות יעקב ח"ב סוף סי' ח"י. ונראה לי דקצת מצווה איכא. וזכר לדבר מדק"ל (יומא עג: .. רמב"ם הל' שביתת עשור פ"ב ה"ג) חצי שיעור אסור מן התורה, והוא הדין דאיכא קצת מצווה בחצי שיעור. ולא יהא אלא לזכר המצווה צריך לאוכלו

גם המהרי"ט אלגזי חולק על השבות יעקב, ומוציא נפקא מינה למי שאין לו חמישה סלעים לפדות את בנו!

מהרי"ט אלגאזי הלכות בכורות פרק ח דף טה עמוד א

קיי"ל [יומא עד, א] כרבי יוחנן, דחצי שיעור אסור מן התורה לענין איסור, וכדאמרין כן לענין לאו הוא הדין דאמרין לענין מצוות עשה, דאם אין לו כי אם פחות מכזית מצה בליל פסח חייב לאכלו כיון דמקיים מקצת מצוה, והוא הדין אפילו בפדיון דשיעורו מפורש בתורה דהיינו ה' סלעים דאם נתן חצי חמש מקיים קצת מצוה

לכאורה בשורש המחלוקת נמצאת שאלת משמעות 'חזי לאצטרופי'. אם הכוונה היא שבעצם אין איסור באכילת פחות מהשיעור, אך מכיוון שבסופו של דבר הנגיסות מצטרפות זו לזו, יש לראות איסור כלשהו בכל נגיסה (אחרת את מה אנו מצרפים בדיוק?), הרי שלא תהיה משמעות לאכילת מעט מהמצווה. אין כאן קיום מצווה. אך אם הכוונה היא שהצירוף של השיעורים מהווה סימן לכך שכל נגיסה היא בעייתית, ראוי לומר את אותם הדברים גם על חצי שיעור בקיום המצווה: בכל נגיסה, גם של כמות מועטת, מתקיים רצון ה', גם אם לא מגיע לכדי קיום המצווה במלואה.

❖ בירור מחלוקת התוספות והרשב"א לפי החזון איש

תוספות דנים על איזה מיץ ומי פירות וירקות מברכים שהכל, ועל איזה מברכים בורא פרי העץ או האדמה (אנו מצטטים את דברי התוספות רא"ש מכיוון שלשונו בהירה יותר):

תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף לט עמוד א

מיא דסילקא כסילקא. ומברכין עליהם בורא פרי האדמה אף על פי שאין בו כי אם המרק וטעם הירקות מברך עליהם כמו שמברך על הירקות עצמן, ולא דמי למי פירות דאמרין לעיל דזיעה בעלמא הוא דהמשקה אין לו טעם הפרי, ואפשר שאם בשל הפרי ונכנס טעם הפרי במים שמברך עליו בורא פרי העץ

הרא"ש אומר שהשאלה אם להתייחס לנחל כפרי או הירק עצמו תלוי באופן הפקת המיץ. סחיטה, ואולי גם בישול (בסיסי, ככל הנראה) אינם משנים את הפרי מהותית, ולכן מברכים עליהם כברכת הפרי. הפקה באופנים אחרים משנה את הפרי מהותית. מדברי רש"י והרשב"א עולה קריטריון שונה:

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף לח עמוד א

דבש של תמרים ויין תפוחים וחומץ סתוניות ... פרש"י ז"ל לפי שלא ניתן למשקה אלא ענבים וזיתים בלבד, הא שאר כל מי פירות זיעה בעלמא הוא ... וקשיא לי, דתינח כולהו, אלא חומץ סתוניות מאי איכא למימר? דאדרבה, לא ניתן אלא למשקה ואין דרכו ליאכל ודרך היוצא ממנו ליאכל הוא

בלא להיכנס לגדרים המדויקים, עולים כאן שני סוגי קריטריונים: לפי בעלי התוספות, עיקר הקריטריון הוא הקרבה לפרי המקורי. ככל שתוצאת הפקת הנחל מהפרי קרובה יותר לפרי המקורי, יברכו בורא פרי העץ/האדמה. לפי הרשב"א הקריטריון הוא הייעוד של הפרי. אם מראש הפרי מיועד ל להפקת מיץ ממנו, יברכו בורא פרי העץ/האדמה על המיץ - הנחל. החזון איש מסביר שמחלוקת זו משפיעה על סוגייתנו: לפי בעלי התוספות, ככל שהמשקה קרוב לפרי המקורי, קדושת השביעית תישמר. לפי הרשב"א, ככל והפרי מראש מיועד למשקה, סחיטתו לא תיחשב שינוי, והקדושה תישמר.

❖ האם לפי הרמב"ם היתר בישול כמות מועטת הוא דיעבד בלבד?

מלשון הרמב"ם נשמע שהיתר בישול כמות קטנה היא בדיעבד בלבד:

רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק ה הלכה ד

ואין מבשלין ירק של שביעית בשמן תרומה שלא יביאנו לידי פסול, ואם בישל מעט ואכלו מיד מותר שהרי לא הניחן כדי לבוא לידי פסול

אך הפוסקים מסכימים שהרמב"ם מקבל את דברי הירושלמי, ומתיר לכתחילה:

כסף משנה הלכות שמיטה ויובל פרק ה הלכה ד

צריך טעם למה לא התיר רבינו אלא בדיעבד ונראה שגם רבינו מתיר לכתחלה. ומ"ש ואם בישל הכי קאמר רצה לבשל וסוף הלשון מוכיח כן שכתב מותר